

Kirjallisuutta

Kiinnostavaa kieli- ja kulttuurihistoriaa

Y. H. TOIVONEN *Sana sanasta, kaksi parhaasta*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo-Helsinki, 1955. 160 s.

Suurelle lukijakunnalle tarkoitettun kielitieteellisen kirjallisuuden karttuminen on avannut mahdollisuuksia kielentutkimuksen käyttämien työmenetelmien ja sen saavuttamien tulosten laajaan tunnetuksi pääsyyn. Tätä on pidettävä ilahduttavana sen vuoksi, että suomalainen filologia on jo vuosisadan ajan ollut asiantuntevissa piireissä kaikkialla maailmassa suuresti arvostettua, mutta kotimainen valistunutkaan yleisö erikoisopinnoista saanut suhteellisen pientä joukkoa lukuunottamatta ei ole voinut yksityiskohtaisesti seurata tutkimuksen etenemistä. Alan oppisanasto on laaja ja aineksen esittämisessä käytetty tarkekirjoitus vaikealukuista. Kun kuitenkin yleistajuisen kirjallisuuden puutetta poistamaan ovat lähteneet useat johtavat kielimiehemme, joilla tutkijankykynsä ohella on sanomisen taito hallussansa, tulos on paljon puhuva. Usuin tämän alan teos on kielentutkija-akateemikkomme Y. H. Toivosen »Sana sanasta, kaksi parhaasta», jolla kirjoittaja jatkaa »Sanat puhuvat»-teoksessa alkamaansa työtä.

Kirjansa ensimmäisessä luvussa, jonka otsikkona on »Vuoden varrelta», Y. H. Toivonen käsittelee kiellemme niitä nimityksiä, jotka liittyvät vuoden- ja vuorokaudenaikoihin tai muihin merkittäviin ajanjaksoihin, kuukausien ja viikonpäivien ilmaiseeseen sekä juhla- ja merkkipäiviin. Vanhaan omaperäiseen sanastoon

kuuluvat mm. *vuosi, suvi, kesä, syksy, talvi, kevät, yö, huomen, aamu, koi, päivä, ehto* ja *ilta*. Omalla pohjalla ovat sukeutuneet myös kuukausien nimet, joskin muutamat niistä ovat vakiintuneet nykyiseen käyttöön vasta uudella ajalla. Poikkeaa mm. Mikael Agricolan kalenteri nykyisestä siten, että *helmikuun* tilalla on *helmenkuu*, *elokuun* sijalla *mätäkuu* eli *kylvökuu* ja myöhäisen *joulukuun* paikalla *talvikuu*. Mielenkiintoiselle retkeilylle Skandinavian kansojen ja eräiden sukukansojemme pariin on johtanut edellä mainitun *mätäkuu*-nimen seuraaminen ja sen merkityssisällön selvittely. Kaikki viikonpäiviemme nimet ovat skandinaavisperäisiä, keskiviikko tosin käännöslainaa, vrt. muinaisnorjan *midvikudagr*. Sunnuntai on alkuaan 'aurin-gonpäivä', *maanantai* 'kuunpäivä', *tiistain*, *torstain* ja *perjantain* nimiin kätkeytyvät skandinaaviset pakanallisten jumalain nimet ja *lauantai*-sanan alkusan skandinaavinen vastine todennäköisimmin merkitsee 'kylpyä, kylpy- tai pesuvettä». Tälläkin kohdalla sanojen tutkimus valottaa mitä selvimmin vanhoja kulttuurisuhteita. Germaaniensaitsenpäiväinen viikko osoittautuu nimien perusteella roomalaisperäiseksi, ja edelleen voidaan päätellä, että Kreikassa ja Rooman valtakunnassa tämä viikkojärjestelmä oli vallitsevana jo pakanuudenaikana. Yksityiskohtaisen tarkasti on käsitelty vuoden juhla- ja merkkipäivien nimiä, joihin kuhunkin liittyy oma kult-

tuurihistoriallinen ja uskonnollinen sisältönsä.

Punta-sanan tunnemme nykyisin pääasiallisesti vain Englannin rahan yksikön nimenä, mutta sillä on ollut ja on yhä muutakin käyttöä: jo keski-ajalla se tarkoitti tiettyä painomittaa, senaikaista 'leiviskää', ja sen ohella se Ruotsi-Suomessa oli yleinen, tavallisesti kuutta panna vastaava viljämitta; maatilan kylvömäärän mukainen kokokin saatettiin ilmaista puntina. Sana esiintyy myös nykyisessä kansankielessä. Itäsuomalais-karjalaisissa murteissa sillä on sellainenkin merkitys kuin 'nuoraan sidottu kivi, jolla onkimies pitää veneen paikoillaan'. Sana on alkuhistorialtaan latinaan pohjautuva kulttuurisana, joka germaanisten ja skandinaavisten kielten välityksellä on tullut meidän kieleemme.

Sanaa *hakopää* ovat herra Martti ja Abraham Kollanius ja sanaa *hakolapsi* Ljungo Tuomaanpoika käyttäneet merkitsemään 'lasta, jonka »rauhattomaksi» tuomittu, mutta salaa vaimonsa luokse hiipinyt mies siittää vaimolleen'. Ljungolla *hakolapsi* lisäksi merkitsee myös 'jalkavaimon lasta, äpärää eli aviotonta lasta', minkä merkityksen Lönnrotkin mainitsee sanakirjansa lisävihkossa. Kansankielessä sanalla ja myös sen alkuosalla on oma käyttönsä, *hakopää* merkitsee paikoin itämurteissamme 'pölkkypäätä', ja länsimurteissa alkuosa *hako-* esim. nimissä *Hako-Fretu*, *Hako-Mari* on tullut vuoden ajaksi sellaisen henkilön osaksi, joka sinä vuonna on nimipäivänänsä jättänyt vieraansa kestitsemättä. Tutkimus osoittaa, että sana on skandinaavinen käännöslaina ja kansankielessämme ilmeisestikin jo niin vanha, että lainsuomentajamme ovat voineet sen saada tarvitsematta sitä itse kääntää.

Oikeuskäytännön alalla liikutaan

suomen *vala-* ja *vannoa*-sanojen alkuhistoriaa selvitetessä. Edellisen vastineena on mordvan kielen substantiivi *val*, joka merkitsee 'sanaa', ja ilmeisestikin alkumerkityksestä 'sana' on 'vakuuttavan sanan' ja 'juhlallisen vakuutuksen' tietä päädytty siihen merkitykseen, mikä *vala*-sanalla nykyisin on. Ruotsin valtakunnan lappalaismurteiden *vuolle* 'laulu, joiku, sävelmä' on suomen *vala*-sanana tarkka äännteellinen vastine. Verbille *vannoa* taas on ainakin parin vuosituhannen ikää todistava lapin kielen vastine *vuordnot*. Sanojen etymologinen selvitys on perustana valan käyttöä koskelle sosiologiselle tutkimukselle, jossa mitä mielenkiintoisimmin osoitetaan valan monilla eri kansoilla esiintyneet muodot karhun, tulen ja lumen kautta vannomisineen, maa- ja turvevaloineen jne.

Luvussa, jonka otsikkona on »Unhoon painuvia sanoja», käsitellään nimityksiä *hakeri*, *jantukka*, *kypsi* ja *uisko*. Näistä sana *hakeri* kuuluu tai on kuulunut lounaismurteisiin. Sen merkitys on 'toisen rakennuksen, heinäladan, rehuladan tai navetan seinustalle tiiviisti ladotuista riu'uksista tehty kolmi-seinäinen katollinen, oveton »lisä»-rakennus, rehusuoja', 'huonosti kyhätty suojahuone', 'hatara ja huono rakennus' jne. Lähimpiä vastineita tälle sanalle ovat viron *haganik*, *hagarik*, *hagerik*, jotka merkitsevät 'ruumenlatoa, asuinrakennuksen viereen tehtyä oksaseinäistä suojaa', alueittain myös 'ränsistynyttä hökkeliä', 'kehnoa asumusta'. Kirjoittaja huomauttaa, ettei suomen ja viron sanojen rinnastaminen sinänsä ole muuta kuin pieni löytö monien muiden paljon tärkeämpien joukossa, mutta omalta osaltaan sekin, kun nimitys on sama, osoittaa yhteisestä pesästä periytynyttä käytännön elämän piirrettä. Sanan siirtymistä alkuperäisiltä käyttösjoilta

uusille alueille valaisee *jantukka* -sananelitys. Christfrid Gananderin sanakirjassa, mihin se ilmeisestikin on tullut Kemin seutujen murteesta, se merkitsee 'eräänlaista kauhaa, jolla ammennetaan suolavettä tynnyriin pakatun lohien päälle'. Kemijoen tienoille sen ovat nähtävästi tuoneet karjalaiset, sillä Raja-Karjalan murteessa sana yhä esiintyy olutastian nimenä. Karjala-aunus kuten eräät muutkin sukukielemme ovat sen puolestaan saaneet venäjältä, mutta sielläkään se ei ole alkuperäinen, vaan balttilaiselta taholta tullut laina. Sana *kypsi* esiintyy alkuosana uuden ajan alun hämäläisessä verotermissä *kypsävero*, *kypsäraha*, joka ensi kuulemalta vaikuttaa sangen merkilliseltä. Yksityiskohtainen tarkastelu osoittaa siinä piilevän vanhan jäniksen nimityksen. Käärmettä merkitsevä *uisko*-sana, joka tavataan käärmeenluvuissa, mutta on siellä vääntynyt mitä erilaisimpiin muotoihin, on merkitty muistiin viron etelämurteista muodossa *uisk*, gen. *uisa*, ja liivistä muodossa *uiska*, *ūska*. Sana sukeltautuu esiin Hämeen keskiaikaisissa maa-
kirjoissa veroterminä, jolloin se merkitsee 'kirkko- tai pitäjänvenettä'. Yksityiskohtaisesti osoitetaan, miten tällainen merkityksenkehitys on tapahtunut. Itämerensuomalaisista kielistä sana on lainattu venäjään.

»Paukkusen tasku«-nimisessä tutkielmassa on tarkoin ja monipuolisesti valaistu Plejadien tähtisikermän suomalaisia nimityksiä. Kirjoituksesta saa vakuuttavan osoituksen siitä, miten monella tavoin sanat ja uskomukset liittyvät toisiinsa ja miten miltei aavistamattoman laaja-alaisia, maiden ja maanosienkin rajat ylittäviä tällaiset käsitykset saattavat olla. *Paukkusen tasku*-nimityksen kirjoittaja sanoo viittaavan pakkasen paukutte-
luun, ei tosin siten, että paukkunen sellaisenaan vastaisi pakkasen-sanaa,

vaan olisi kylmyyden personoituma samoin kuin Puhuri tai Hyyheröinen esim. kansanrunon säkeissä »Pakka, nen, Puhurin poika» tai »Talvi poika Hyyheröinen». Tutkielman lopussa kirjoittaja esittää vastaisuuden tutkimustehtäväksi pohjoisen Euraasian tähtien nimitysten perusteellisen selvittämisen.

Y. H. Toivosen uuden teoksen mielenkiintoisimmat luvut ovat kansanrunoutemme keskeisiin aihepiireihin sukeltautuvat »Kaleva» ja »Iso tammii». Sana *Kaleva* on kielessämme vähäläinen, ja myös sen *la*-päätteinen paikallisuusjohdannainen *Kalevala*, eepoksemme nimi, esiintyy kansanrunoissa peräti harvoin. Sen sijaan *Kalevanpoika* tai *Kalevanpojat* ovat varsin tavallisia, ja ne merkitsevät yleensä 'jättiläistä, voimamiestä, sankaria'. Hyvin monissa yhteyksissä sanan voidaan katsoa merkitsevän lähinnä 'hävittäjää, autioittajaa, tuhojaa' tai 'seppää' jne. Kansanperinteen esimerkit valaisevat kaikkia näitä merkitysryhmiä. Y. H. Toivonen selvittelee niiden suhdetta toisiinsa ja päättyy siihen, että 'jättiläisen, voimamiehen, sankarin' merkitys on hallitsevin ja että siitä voidaan myös muut merkitykset johtaa. Erityisesti hän kiinnittää huomiota itäsuomalais-karjalaiseen sanaan *kaleva* (*kaleva*, *kalehua*, *kaleva*), jonka merkitys myös lähinnä liittyy jättiläiseen ja voimamiehen aivan samoin kuin länsisuomalaiset tarinat Kalevanpojista. Sanan etymologisessa tulkinnassa hän yhtyy T. I. Itkonen jo vuosikymmeniä sitten tekemään rinnastukseen, jonka mukaan *kaleva*-sanalle on vastine lappalaisessa merituulen nimessä *gallagas-dolla*, *gallagas*. Edelleen on *Kaleva*-nimeen, joka saa äänteellistä lisävalaisua mainitusta lapin sanasta, verrattava muinaisenglantilaisessa Widsith-runoelmassa (n.

v:ltä 700) esiintyvä »finnien» eli lappalaisten hallitsijan nimi Caelic. Ilmeisesti on Widsith-runon laatija kuullut lappalaisten *kaleva*-nimisestä jättiläisestä ja luullut sitä heidän hallitsijakseen. Niistä monista selityksistä, jotka *Kaleva*-nimelle on annettu, tämä on käsittääkseni luotettavimmin perusteltu.

Ison tammen runo ja sen tulkinta on jo yli puolen vuosisataa ollut kansanrunoudentutkimuksemme keskeisiä ongelmia, jopa niin aikaisin kuin v. 1885 Julius Krohn Suomalaisen kirjallisuuden historiassaan käsitteli sitä niin perusteellisesti, että sanoi sen ydinosan sisältävän myyttillisiä aineksia ja vertasi runoa aiheeltaan mm. mordvalaisten maailmanpuuhun, koi-vuun. Y. H. Toivosen tutkimuksen ydin on runon tulkinnassa. Perimmältään hän siinä yhtyy Uno Harvan käsitykseen, että kysymyksessä on linnunrataa esittävä kuvitelma. Tämän käsityksen erikoispiirteitä lukija saa seurata kansalta toiselle, vieläpä vuosituhansien takaisin aikoihin saakka. Varmaa onkin, että suomalainen tam-

miruno tai koko tammirunosto on vain eräs versio laajaa kansainvälistä kuvitelmaa, jonka erikoispiirteitä avarakatseisen tutkijan ohjaamana on miltei jännittävää seurailta.

Olen vihättynyt kenties liian pitkälti selostamaan Y. H. Toivosen uuden teoksen sisältöä. Asioiden kiinnostavuus ja esitystavan ansiokkuus ovat siihen houkutelleet. Joiltakin osilta se ehkä on ollut tarpeetonta, sillä useat kirjan tutkielmista ovat sisällöltään ja tuloksiltaan kielitieteellisistä julkaisuista Virittäjän lukijoille ennestään tuttuja, mutta joukossa on kuitenkin myös aivan uusia tutkielmia, ja eräissä kohdin kirjoittaja on lisäaineksen esittämisellä täsmentänyt ennen valaisemiensa ongelmien yksityiskohtia. Erityisesti toivoisin, että koulujemme opettajat tutustuisivat teokseen ja sopivissa yhteyksissä esittelisivät sen oppilailleen, niin että tämänkaltaisen arvokkaan kieli- ja kulttuurihistoriallisen kirjallisuuden harrastus pääsisi jatkuvasti laajenemaan ja syvenemään.

AIMO TURUNEN